

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال دهم، شماره هجدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۷

درون‌مایه‌های ادبیات پایداری در سروده‌های بهمن ساکی با تکیه بر دفتر «آهوان پیر»

داودرضا کاظمی^۱

دکتر صفیه مرادخانی^۲

چکیده

شعر دفاع مقدس، یکی از مهم‌ترین ارکان ادبیات دفاع مقدس و ادبیات دفاع مقدس یکی از مهم‌ترین ارکان ادبیات پایداری است. شعر دفاع مقدس پس از پایان جنگ تحمیلی وارد دوره تازه‌ای از حیات خود شد. شاعران این دوره به جنگ با نگاهی واقع‌گرایانه‌تر پرداختند. یکی از شاعران این دوره در شعر معاصر خوزستان، بهمن ساکی است. او با انتشار نخستین مجموعه شعرش با نام «آهوان پیر» خود را به عنوان شاعری در عرصه ادبیات پایداری به جامعه ادبی پس از جنگ شناساند. این پژوهش، نخست با روش تحلیلی-توصیفی، انواع درون‌مایه‌های ادب پایداری را در «آهوان پیر» شناسایی کرده، سپس با تحلیل درصد به کارگیری درون‌مایه‌ها، تعلق و علاقه شاعر به هر کدام از آنها را نشان می‌دهد. بررسی‌ها و تحلیل‌ها نشان می‌دهد که درون‌مایه‌های گوناگون ادب پایداری در دفتر «آهوان پیر» از این قرارند: سه‌گانه انتظار، امید و آرمان‌گرایی، سه‌گانه عاشورا، جهاد و شهادت، حسرت‌جاماندن از کاروان شهیدان، نکوهش فراموشی یاد شهیدان، ترسیم فضا و بیان پیامدهای ناگزیر و ناگوار جنگ، جنگ‌ستیزی، اعتراض، نگرانی و دلواپسی از اوضاع نابسامان جهان، اعتراض به کاستی‌های زندگی مدرن و فراموشی سنت‌ها و ارزش‌ها، دغدغه بیداری، ایستادگی، تحرک و پویایی، مبارزه با هوای نفس و مراقبت از خویش، عشق عرفانی و... اما درصد به کارگیری درون‌مایه‌ها نشان می‌دهد که از نظر انواع ادبیات پایداری، بهمن ساکی نخست شاعری است با نگرش انسانی-جهانی، در درجه دوم، شاعری است با دیدگاه دینی-آیینی، در مرتبه سوم شاعری است با دل‌مشغولی‌های عرفانی و در جایگاه چهارم شاعری است با علائق ملی-بومی.

واژگان کلیدی: ادبیات پایداری، شعر دفاع مقدس، درون‌مایه، بهمن ساکی، آهوان پیر

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول) dk6111325@gmail.com

۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه لرستان

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۶-۰۲-۱۷

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵-۰۹-۲۳

۱- مقدمه

پایداری، یکی از ارزشمندترین رفتارهای انسانی است. انسان‌ها در زیست‌فردی، خانوادگی و اجتماعی خود، خواسته یا ناخواسته با دشواری‌ها و ناخوشایندی‌هایی روبه‌رو می‌شوند که آن‌ها را بر نمی‌تابند و بناچار در برابر آن‌ها ایستادگی و پایداری می‌کنند؛ بنابراین، پایداری همزاد زندگی است و «نمی‌شود پایداری نکرد و زندگی کرد» (اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۶۲). بازتاب این رفتار ارزشمند انسانی در آیینۀ ادبیات، «ادبیات پایداری» را به وجود آورده است؛ در حقیقت «ادبیات پایداری، نوعی از ادبیات متعهد و ملتزم است که از طرف مردم و پیشروان فکری جامعه در برابر آنچه حیات معنوی و مادی آنها را تهدید می‌کند به وجود می‌آید.» (بصیری، ۱۳۸۷: ۹۰) پیدایش این گونه ادبیات، ریشه در گذشته‌های دور دارد؛ گذشته‌های دور تمدن‌های باستانی، سرزمین‌ها، اقوام و ملت‌های کهنسالی که تاریخشان از ایستادگی‌ها و پایداری‌ها، جنگ‌ها و جدل‌ها، شکست‌ها و پیروزی‌ها حکایت‌ها دارد. اما اصطلاح «ادبیات مقاومت و پایداری» تعبیر بسیار جدیدی است که از آثار ادبی شاعران و نویسندگان معاصر برآمده است. ادبیات پایداری به گفته برخی پژوهشگران، ادبیاتی است که به تاریخ، چگونگی و دستاورد مبارزات ملت‌ها، پیکار برای به دست آوردن آزادی، استقلال و حفظ سرزمین خود در برابر تجاوزات بیرونی و استبداد درونی می‌پردازد (سنگری، ۱۳۸۶: ۶) گسترده‌گی مرزهای ادبیات پایداری و تنوع محتوایی آن موجب پیدایش انواع ادبیات پایداری در جهان شده است؛ گونه‌هایی که بی‌تردید، قابل تعمیم به بسیاری از کشورها و به ویژه میهن ما هم خواهد بود.

انواع ادب پایداری در ایران از دیرباز تا کنون

پژوهشگران حوزه ادبیات پایداری هر کدام به شیوه‌های متفاوتی انواع ادب پایداری را طبقه‌بندی کرده‌اند؛ یکی از این پژوهشگران، ضیاءالدین ترابی است که در کتاب «آشنایی با ادبیات مقاومت جهان»، ادبیات مقاومت و پایداری را در سه گروه دسته‌بندی کرده است. در

این جستار سه دسته اول بر اساس طبقه‌بندی ایشان (ترابی، ۱۳۸۹: ۸) و دسته چهارم پیشنهادی از نویسندگان این مقاله است. بدیهی است با توجه به موضوع و محتوای آثار برآمده از ادبیات پایداری و همچنین ویژگی‌ها، تفاوت‌ها و تنوع درون‌مایه‌های آن، گونه‌های دیگری نیز به این چهار مورد می‌توان افزود.

۱) ادبیات پایداری دینی - آیینی (۲) ادبیات پایداری ملی - میهنی

۳) ادبیات پایداری انسانی - جهانی (۴) ادبیات پایداری عرفانی

۱-۱- بیان مسئله

از آنجا که شعر دفاع مقدّس، یکی از ارکان اصلی ادبیات دفاع مقدّس و ادبیات دفاع مقدّس، یکی از ارکان اصلی ادبیات پایداری محسوب می‌شود. بررسی آثار شاعران دفاع مقدّس به ویژه از منظر واکاوی درون‌مایه‌ای و موضوعی، ضروری‌ترین زمینه تحقیق و شیوه کارآمدی برای شناخت ادبیات دفاع مقدّس و ادبیات پایداری است. این جستار در پی دست‌یابی به شناخت بهتر و بیشتر از ادبیات پایداری، سروده‌های بهمن ساکی در «آهوان پیر» را بررسی کرده تا از این رهگذر به پرسش‌های زیر پاسخ دهد.

۱) درون‌مایه‌های ادبیات پایداری در سروده‌های دفتر «آهوان پیر» کدامند؟

۲) کدام درون‌مایه‌ها (از منظر انواع ادبیات پایداری) بیشترین بسامد به کارگیری را دارند؟

۳) بهمن ساکی به کدام یک از انواع ادب پایداری تعلق و علاقه بیشتری دارد؟

۱-۲- پیشینه تحقیق

بررسی‌ها نشان می‌دهد پژوهشگرانی چون غلامرضا کافی در کتاب‌های «دستی بر آتش» (۱۳۸۱) و «ادبیات انقلاب اسلامی و دفاع مقدّس» (۱۳۹۳)، علی اصغر بشیری در کتاب «غزل نو» (۱۳۹۰) و علی یاری در کتاب «از کتیبه جنوب» (۱۳۹۲) در نقد برخی آثار و ذکر نمونه‌هایی از سروده‌های بهمن ساکی به برخی از ویژگی‌های کلی شعر او اشارت‌هایی داشته‌اند؛ همچنین رضا بختیاری اصل در کتاب «ذوالفقار بر خواب ابریشم» (۱۳۹۱) و داودرضا

کاظمی در کتاب «فرازهای پنهانی» (۱۳۹۵) نقدهایی ذوقی بر نوسروده‌های وی نوشته‌اند. در تمام این نوشته‌ها وجوه مختلف و متفاوتی از شعر بهمن ساکی بررسی شده است؛ اما در هیچ کدام از آنها از بررسی درون‌مایه‌های ادبیات پایداری در شعر بهمن ساکی سخنی به میان نیامده است.

۳-۱- ضرورت و اهمیت تحقیق

نگاه به درون‌مایه سروده‌های شاعران دفاع مقدّس از منظر انواع ادبیات پایداری با تکیه بر بسامد به کارگیری درون‌مایه‌ها، روش تازه‌ای است؛ این شیوه به ما نشان می‌دهد که شاعران عرصه ادبیات پایداری به کدام یک از انواع ادب پایداری، تعلق و علاقه بیشتری دارند. تحلیل محتوا و اندیشه حاکم بر سروده‌ها، استخراج و تحلیل آماری داده‌ها، جدول‌ها و نمودارها، بسامد به کارگیری درون‌مایه‌ها و شناسایی علاقه‌مندی‌های شاعران، راهکاری برای شناخت بیشتر و بهتر سروده‌های شاعران است. اهمیت این موضوع وقتی دو چندان می‌شود که از این روش در بررسی همه آثار شاعر استفاده شود، و یا اگر با این رویه، شاعران دیگری در گستره استانی و ملی مورد بررسی قرار بگیرند، بی‌تردید نتایج به دست آمده در شناخت شاعران دفاع مقدّس، ادبیات دفاع مقدّس و در نهایت به شناخت ادبیات پایداری انجامیده و در این راستا افق‌های روشن‌تری را پدیدار می‌کند. نتایجی که بی‌تردید در جریان‌شناسی شعر دفاع مقدّس هم راهگشا خواهد بود.

۲- بحث

۲-۱- شعر دفاع مقدّس در خوزستان

با تجاوز رژیم بعث عراق به شهرهای مرزی ایران، جنگ ویرانگری آغاز شد که هشت سال ادامه داشت و «جنگ تحمیلی» یا «دفاع مقدّس» نامیده شد. به مجموعه سروده‌هایی که درباره این حادثه بزرگ در سال‌های جنگ و پس از آن تا به امروز سروده شده است، شعر دفاع

مقدّس می‌گویند. شعر دفاع مقدّس «در سال‌های آغازین جنگ، شعری شعارگونه، پرتپش و عریان است که تنها می‌خواهد فریادهای شورانگیز مردم را گزارش کند.» (حسن‌لی، ۱۳۸۳: ۶۵) بنابراین، شعر این دوره، رسانه‌ای است با تاکید بر پیام‌رسانی و تمرکز بر محتوا؛ از این رو، بیانی ساده و صریح دارد، رجزگونه و شعار زده است، از زبان تصویر و آرایه‌های ادبی، بهره‌ کمتری می‌برد، بسیار عاطفی و حس‌برانگیز است و به ایجاز توجهی نمی‌کند. «اما هر چه زمان می‌گذشت و هیجان‌های جامعه فرو می‌نشست، شعر نیز آرام‌تر می‌شد؛ در خود بیشتر فرومی‌رفت و شکل هنری [تری] به خود می‌گرفت.» (همان) در واقع از شعار فاصله گرفته به شعر نزدیک‌تر می‌شد؛ به نحوی که شاعران در سال‌های پایانی جنگ و پس از آن «بیش از پیش در آرایش ساخت و زبان شعر خویش کوشیدند. از شتاب زدگی‌ها و سهل‌انگاری‌های زبانی و محتوایی کاستند» (یاری، ۱۳۹۲: ۲۹۴) افزون بر این، نگرش به جنگ (دفاع مقدّس) وارد دوره تازه‌بازنگری‌ها، واکاوی‌ها، نقدها و پرسش‌گری‌ها شد؛ از این رو، شاعران دفاع مقدّس «برخی از جلوه‌های اعتراض آمیز و انتقادی را در شعر خویش نمایان کردند» (همان) و موضوعات و مضامین تازه‌ای در آثارشان جلوه‌گر شد. در شعر دفاع مقدّس - چه در زمان جنگ، چه پس از آن - همواره، توجه به درون‌مایه و محتوا، بسیار مهم بوده و هست. بسیاری از پژوهشگران، توجه به محتوا را از ویژگی‌های بنیادی شعر دفاع مقدّس دانسته‌اند؛ چنانکه می‌توان گفت به طور کلی شعر دفاع مقدّس «معناگراست و به همین جهت پیام و محتوا در آن اهمیت بسزایی دارد.» (کافی، ۱۳۹۰: ۴۵۶)

۲-۲- درون‌مایه

در شعر امروز، درون‌مایه را «مسائل اصلی»، «موضوعات» و «معیارهای اصلی حاکم بر شعر از لحاظ تفکر و شناخت و ساختمان فنی» برشمرده‌اند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۱۸-۱۹). افزون بر اینها امروزه مفاهیمی مانند «محتوا و مضمون» (یا حقی، ۱۳۸۲: ۱۸)، «مقصود»، «غرض»، «منظور»، «معنی»، «مدعا»، «پیام» (فرزاد، ۱۳۷۶: ۲۵) «جوهر فکری و اعتقادی» (روزبه، ۱۳۸۱:

۱۷) اندیشه، تفکر و معنا را مترادف و همسنگ با هم به کار می‌برند. درون‌مایه یکی از مهمترین ارکان شعر و «در برگیرنده حرف اصلی صاحب اثر، اندیشه مرکزی، جهان‌بینی و نگرش اوست.» (روشنفکر و اسماعیلی و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۶۰)

۲-۳- معرفی بهمن ساکی

بهمن ساکی، شاعر اهوازی، (متولد ۱۳۴۸ ه. ش) از جرگه شاعران دفاع مقدس شناخته می‌شود. وی دانش آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی است. از بهمن ساکی تا کنون سه مجموعه شعر با عناوین «آهوان پیر» (۱۳۸۱)، «تا انتهای خستگی ماه» (۱۳۸۷) و «با پریان گریخته از شیشه‌های عطر» (۱۳۹۳) منتشر شده است. وی همچنین چند عنوان کتاب شعر و داستان آیینی و دفاع مقدسی را از اهالی قلم در استان خوزستان گردآوری و منتشر کرده است. افزون بر این‌ها، دبیری و سردبیری نشریات «پُل»، «دوشنبه عصر»، «نخلستان» و «تولا» را در کارنامه ادبی خود دارد. حضور بهمن ساکی به عنوان داور، دبیر و برگزارکننده در بسیاری از همایش‌های استانی، ملی و بین‌المللی او را به عنوان چهره‌ای اثرگذار در شعر معاصر خوزستان معرفی می‌کند. او هم اکنون در شهر زادگاهش (اهواز) زندگی می‌کند و همچنان به سرودن و نوشتن می‌پردازد. «آهوان پیر» سروده‌های ۱۳۶۶ (یک سال پیش از پایان جنگ) تا ۱۳۷۷ را دربرمی‌گیرد. آغاز شاعری بهمن ساکی مقارن با سال‌های جنگ تحمیلی عراق علیه ایران بود و شعر او به سبب زندگی در مجاورت مرزهای جنوب کشور و تاثیر مستقیم جنگ بر زندگی مردم خوزستان، همواره معطوف به مضامین جدید شکل گرفته بر اساس ادب پایداری و آمیخته با آموزه‌های اسلامی است. ساکی بدون مستمسک قراردادن کلمات و نمادهای رایج و کلیشه‌ای دفاع مقدس به طراحی فضای کلی، مبتنی بر مفاهیم مورد علاقه و توجه خود، در زمینه ادب پایداری می‌پردازد.

۲-۴- درون‌مایه‌های ادبیات پایداری دینی - آیینی در «آهوان پیر»

ادبیات پایداری دینی - آیینی به آثاری گفته می‌شود که موضوعات و مضامین دینی و باورداشت‌های مذهبی را بیان کرده، از آنها دفاع و پاسداری می‌کند. بهمن ساکی شاعری است با ایدئولوژی دینی و جهان‌بینی اسلامی - شیعی که باورهایش را چنین می‌سراید:

۲-۴-۱- انتظار، امید و آرمانگرایی

انتظار، امید داشتن به آینده‌ای وعده داده شده است. آینده‌ای روشن که در آن با ظهور منجی، جهانی پر از ظلم و بیداد به جهانی پر از عدل و داد تبدیل خواهد شد. این باور، روح مشترکی میان دین زرتشت و ادیان ابراهیمی (یهود، مسیح و اسلام) است. آرمان انتظار، نوید بخش پیروزی عدل و داد بر ظلم و ستم است؛ از این رو، یکی از ناب‌ترین مضامین پایداری به شمار می‌آید. «خاک دل‌بسته ماهی ست که پیدایش نیست / عشق حیران جمالی ست که همتایش نیست / از زلیخای جهان پرس که در کشور حُسن / جگری نیست که خونین تمنایش نیست» (ساکی، ۷۰: ۱۳۸۱) «هوای دیدن آن آفتاب روز افزون / به کوچه ریخته سودای سایبان‌ها را... / برای شعر که بی‌تاب از تو گفتن بود / کشیده‌ام به زمین پای آسمان‌ها را» (همان: ۴۲) بهمن ساکی در عصری زندگی می‌کند که خوانندگان سروده‌هایش از آرمان انتظار و مبانی مهدویت به خوبی آگاهی دارند؛ برای همین او پیش از آنکه بشارت دهنده آرمان انتظار باشد، هشدار دهنده‌ای است که به منتظران هشدار می‌دهد که مبادا از منتظران حقیقی نبوده، نامی آلوده به ننگ، گناه و باطل داشته باشند. «می‌آید از عشق مردی، مردی که آتش مرام است / مردی که در پیش چشمش، شب را تنفس حرام است / مردی که می‌جوشد از شرق، در باور شب‌نشینان / می‌آید و مثل خورشید، شمشیر او بی‌نیام است / در دولت دست‌هایش، یک سنگ لکنت ندارد / در سنجش حق و باطل، حرف ترازو تمام است / می‌آید از عشق مردی، می‌ترسم اما ببیند / از عشق بویی نبردیم وز ننگ رنگی به نام است» (همان: ۷۲) و (همان: ۲۷، ۴۲، ۷۰، ۷۱)

۲-۴-۲- عاشورا، جهاد و شهادت

بهمن ساکی در یکی از سروده‌های دفتر آهوان پیر، تکان‌دهنده‌ترین صحنه حماسه عاشورای حسینی را به تصویر می‌کشد؛ جایی که امام‌حسین (ع) در ظهر خونین عاشورا با نشان دادن بی‌تابی کودک شش‌ماهه‌اش به لشکریان یزید، می‌خواست عاطفه انسانی را در وجود بی‌رحم آن‌ها بیدار کند: «یک غیرت شعله ور سوخت، در آتش خردسالی / دریا به روی دو دستش، می‌داد با ناله تابش / می‌گفت: ای آسمان‌ها! بر دست‌هایم بیارید / بارانی از تیر بارید، تا سرخ باشد جوابش / بر نیزه می‌خواند خورشید، آیات سبز خدا را / در گوش آهن نمی‌رفت، شمشیرهای خطابش / یک طفل لب تشنه می‌سوخت، بر روی دستان بابا / از آب می‌گفت و آتش می‌ریخت، از آب آبش» (همان: ۴۰) سه‌گانه عاشورا، جهاد و شهادت، یکی از درون‌مایه‌های همیشگی ادبیات پایداری دینی - آیینی (به ویژه در فرهنگ شیعی) است. فرهنگی که زندگی را جز ایمان و جهاد نمی‌داند و کشته‌شدگان در این مسیر را زندگان جاوید می‌نامد. (امام حسین ع) می‌فرماید: «أنا الحیوه عقیده و جهاد»، همین اشاره کافی است تا رزمندگان دوران دفاع مقدس به شوق شهادت در جبهه‌های نبرد حضور یابند و تا مرز شهادت بجنگند و آن‌ها که به این مهم دست نیافتند، پس از جنگ، حسرت و اندوهی بزرگ را در خود داشته باشند. سال‌های پس از جنگ، برای او، سال‌های در نیام رفتن شمشیر شهادت است. این رنج جانکاه، آنگاه دو چندان می‌شود که برخی با لاف زدن از روزهای خون و خطر، در پی رسیدن به مطامع خود هستند. «جوش شمشیر شهادت از تپش افتاده است / می‌رود در چشم عالم گرد و خاک لاف‌ها» (همان: ۷۳)

۲-۵- درون‌مایه‌های ادبیات پایداری ملی - بومی در «آهوان پیر»

ادبیات پایداری ملی - بومی به آثاری گفته می‌شود که موضوعات و مضامین ملی و میهن دوستانه را بیان کرده، از مفاهیمی مانند ملیت، کشور، وطن، سرزمین، زادگاه، مادر میهن، و... با تقدس نام برده و از آنها دفاع و پاسداری می‌کند. در رخدادهایی مانند تهاجم دشمن خارجی

(جنگ تحمیلی) پرداختن به این مفاهیم صد چندان می‌شود. درون‌مایه‌های ادبیات پایداری
ملّی-بومی در «آهوان پیر»، بازتابی از این دست دارند:

۲-۵-۱- حسرت از جاماندن از کاروان شهیدان

اندوه جاماندن از کاروانِ خورشیدهای مهاجر، تأسفی عمیق و حسرتی ابدی را با خود به
همراه دارد. بسیاری از سروده‌های دوران پس از پایان جنگ، از این احساس ملامت آمیز مایه
می‌گیرند. «از کرخه آری گذشتند، خورشیدهای مهاجر / ما خاکیان هوا را، مرغان بی‌پر صدا
کن» (همان: ۳۱) «فرصت گریخت مثل نفس از درنگ من / تنها تهی ست، حاصل پرواز جنگ
من» (همان: ۳۹) ساکی، بارها شاهد شهادت همزمانش بوده و خاطرات آنها را همیشه با خود
دارد. او هر ساله با دیدن کوچ پرندگان، داغ و دریغش تازه می‌شود. «همیشه موسم کوچ
پرنده‌های غریب / غمی به وسعت شب، از دلم گذر دارد.» (همان: ۸۵) و نیز (همان: ۵۱)

۲-۵-۲- نکوهش فراموشی یاد شهیدان

جنگ به پایان رسید و عده‌ای چنان سرگرم زندگی روزمره شدند که حتی شهیدان را از یاد
بردند. ساکی فراموش کنندگان یاد شهیدان را به شدت نکوهش می‌کند و آنها را کسانی معرفی
می‌کند که یاد شهیدان را دفن کرده‌اند؛ زیرا گویی راه و یاد شهیدان را با نان عوض کرده‌اند.
چنین وضعی، ساکی را شاکی می‌کند؛ برمی‌آشوبد و فراموش کنندگان یاد شهیدان را سایه‌ای از
مردی می‌نامد. «مردی گذشت با بغل نان خویشان / از کوچه‌های خواب پریشان خویشان / او
می‌گذشت و تلخی هر عکس می‌کشید / او را به زیر پرسش چشمان خویشان... آنجا کنار
عکس و... کجا دفن کرده‌ای / ای سایه‌مرد، یاد شهیدان خویشان؟ / او پاسخی ندارد و در لابلای
شب / گم می‌شود به سایه کتمان خویشان» (همان: ۴۴) فراموشی سهراب‌های چاک چاک
صحنه‌های نبرد و نافرجامی تلاش شاعر برای یادآوری خاطره فراموش شدگان، ناامیدی و فریاد
اعتراض او را از نقال‌های لال قرن در پی دارد: «تا انتهای حافظه‌ها باد رفته است / تا انتهای
حافظه‌ها باد رفته است... / سودی نداشت هر چه به سندان شب زدیم / در گوش خاک پنبه‌ی

فولاد رفته است / باور نمی‌کنند که این مشت سر به زیر / تا قلعه‌های عاصی فریاد رفته است /
نقال‌های قرن همه لال لال لال / سهراب چاک چاک من از یاد رفته است...» (همان: ۴۳)

۲-۶- درون‌مایه‌های ادبیات پایداری انسانی - جهانی در «آهوان پیر»

برخی از سروده‌ها که بسامد بالایی در دفتر آهوان پیر دارند به جنگ و مولفه‌های پایداری مربوط به آن می‌پردازند؛ در حالی که هیچ اشاره مشخصی به جنگی خاص، یا مکان و زمان خاصی نمی‌کنند. از جنگ می‌گویند؛ اما از هیچ قوم و عقیده‌ای یا ملت و کشوری سخن به میان نمی‌آورند؛ در واقع، آنقدر عمومیت دارند که گویی همه جنگ‌ها را در برمی‌گیرند. در این دسته از سروده‌ها، چهره واقعی و زشت جنگ نشان داده می‌شود، جنگی که در تمامی اقوام و ملت‌ها منفور و مردود است. درون‌مایه‌های برآمده از چنین نگرشی از این قرارند:

۲-۶-۱- ترسیم فضا و بیان پیامدهای ناگزیر و ناگوار جنگ

این سروده‌ها، نخست، جنگ را با همه زشتی‌ها و تیرگی‌هایش به تصویر می‌کشند؛ آنگاه پیامدهای ناگزیر و ناگوار جنگ را نشان می‌دهند. این واقعیت تلخ و دردناکی است که انسان‌ها، خانه‌ها و طبیعت نخستین قربانیان بی‌گناه جنگ‌ها هستند. «پرندگان آتش بر سر / پایین‌تر آمدند / تا با تکه‌هایی از من به منقار / در بهت دیوارها و درها / آشیانه کنند... و آژی‌ری که همچنان جیغ می‌کشد و / قرمزی حیاط را تکثیر می‌کند» (همان: ۷) یا «... خمپاره‌ای سوت زنان گذشته بود / پنجره‌ها و دیوارها به کوچه ریختند / به جست‌وجوی بازوی درختی / که کودکی‌ام را به سمت مرد بالا می‌کشید» (همان: ۸) آنگاه کشتار انسان‌ها در جنگ، یادآوری می‌شود؛ جنگی که بی‌رحمانه زندگی‌ها را می‌گیرد و لبخندها را محو می‌کند: «نارنجک می‌باشد روی پیراهنت. / اناری / در ابتدای باغ خدا. / چه می‌کنی اینجا؟! / میان این همه زخم. / ای خنده‌ملیح گمشده / از شانزده سالگی رخسار» (همان: ۲۳) همچنین (همان: ۲۰)

۲-۶-۲- جنگ‌ستیزی (مبارزه با جنگ و عوامل به وجود آورنده آن)

شعر، وجدان بیدار جوامع بشری است. شاعر آگاه و متعهد هر اندازه که دفاع از هستی و هویت خود را ارزشمند می‌داند، به همان مقدار هم از جنگ و عوامل به وجود آورنده آن بیزار است. چنین رسالتی شاعر را وامی‌دارد تا قلم به دست بگیرد و به مبارزه با جنگ و عوامل پدیدآورنده آن برخیزد. ساکی در آهوان پیر، بنیادی‌ترین عامل وقوع جنگ را جهل و تاریکی می‌داند. جهل و تاریکی، صفات نکوهیده‌ای هستند که همیشه با خود تعصب و توحش را به همراه دارند. این صفات، گاهی در افراد (سردمداران کشورها مانند هیتلر، صدام و...)، و گاهی در گروه‌ها و احزاب سیاسی (صهیونیزم، طالبان، داعش و...)، کار را به جایی می‌رساند که موجب بروز جنگ‌ها و جنایاتی اسفناک می‌شود. «پیراهنم / از بند رخت پایین آمد / عکس توپ را از دست کودک بر زمین تکاند / تا آن را به دروازه‌های تاریک / شلیک کنم...» (همان: ۷) گاهی هم از این مبارزه خسته شده و جهل و تاریکی را پایدارتر از تلاش خود می‌داند. شعر ساکی در مواجهه با چنین وضعی، زبان حال انسان در جهان امروز است. انسانی که دردمندانه به هر سو می‌نگرد و جز تیرگی نمی‌بیند. «من خالی از روشنایی، با چشم‌هایی دریده / بر تیرگی می‌کشم دست با پلک در شب رهایم / من خسته، پا بسته، لرزان، بر خاک، افتان و خیزان / با شب گره خورده دستم، در شب فرو رفته پایم / اینجا کجا؟ من کجایم؟ می‌خواهم از خود بیرسم / سنگین و سنگین نشسته، کوهی به دوش صدایم...» (همان: ۶۰) و نیز (همان: ۷۵)

۲-۶-۳- اعتراض، نگرانی و دلواپسی از اوضاع جهان

بازتاب جهان در شعر از شعر آینه‌ای جهان‌نما می‌سازد. در این آینه کاستی‌ها بهتر و بیشتر به چشم می‌آیند. در واکنشی آینه‌سان به کاستی‌ها، شاعری چون بهمن ساکی، لب به اعتراض می‌گشاید و نگرانی و دلواپسی خود را نشان می‌دهد. اعتراض به بی‌عدالتی و نامهربانی در جهان «فشرده شدیم / در مهربانی دست جهان / و مثل اناری ساده لوح / که دل می‌بندد / به سپیدی پیراهن کودک» (همان: ۲۱) یا «وقتی برای تنفس یک سیب / سهم کمی داریم.» (همان: ۱۱)

جهانی تهی از جوانمردی که در آن انسان‌ها به جای همدلی و کمک به یکدیگر، فرصت طلب و عافیت جو شده‌اند. «سراغی از که بگیریم مهربان‌ها را؟/ نشانه از که پیرسیم بی‌نشان‌ها را؟/ کلاف مبهم و تلخی ست، رشته‌های صدا/ نمی‌برد به کسی حرف همزبان‌ها را/ برای تازه شدن در بهار یک لبخند/ عوض کنیم - اگر می‌شود - دهان‌ها را/ کسی نزد به زمین خویش را در این میدان/ بخوان به فاتحه ای مرگ پهلوان‌ها را/ به رغم باد بیا بال خویشتن باشیم/ بیا ندیده بگیریم نردبان‌ها را» (همان: ۴۳) و (همان: ۵۵، ۷۳)

۲-۶-۴- اعتراض به زندگی مدرن و فراموشی سنت‌ها و ارزش‌ها

گسترش شهرنشینی در ایران به عنوان یکی از مهم‌ترین پدیده‌های عصر حاضر بسیار شتابان بوده و تا حدودی خاطرات خوبی را به همراه ندارد. از نظر جامعه‌شناسان هر تغییر خارج از قاعده و سازمانی به پیامدهای ناخواسته بسیاری منجر می‌شود. این سخن، درباره روند شهرنشینی در شهرهای بزرگ ایران صدق می‌کند. تمرکزگرایی، توزیع ناعادلانه امکانات، گسترش آسیب‌های اجتماعی و انواع بحران‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی به خاطرات تلخ، در ذهن شهروندان شهرهای بزرگ تبدیل شده است. ساکی از مناسبات شهرنشینی با عنوان بن‌بست یاد می‌کند. بن‌بستی در زندگی و روابط انسان‌ها. کنایه‌های «شهر دیوار و آهن»، «به خواب رفتن چشم تماشا» و عباراتی از این دست، نشان‌دهنده اعتراض ساکی به زندگی مدرن امروز به ویژه در کلان‌شهرهاست؛ البته هر اعتراضی، آن هم از این دست با معنای عام ادبیات پایداری، همسو و همداستان است؛ زیرا زندگی مدرن و شهرنشینی با فراموشی سنت‌ها و کم رنگ شدن ارزش‌ها مترادف شده است. «بن‌بست، بن‌بست، بن‌بست، در شهر دیوار و آهن/ راه گریزی کجا هست؟ در شهر دیوار و آهن/ از پنجره تا شکفتن فکر قشنگی ست، اما/ چشم تماشا به خواب است در شهر دیوار و آهن/ از سنگ‌های سخنگو، از این سخن‌های سنگی/ چشم امیدی مگر هست؟ در شهر دیوار و آهن/ چون سایه‌ها سرد و بی‌جان با مرگ خود خو گرفتیم/ از زندگی شسته‌ام دست در شهر دیوار و آهن» (همان: ۸۰)

۲-۶-۵- دغدغه بیداری، ایستادگی، تحرک و پویایی

بیداری ایستادگی، تحرک و پویایی از آگاهی سرچشمه می‌گیرد و اساس پایداری است؛ رسالتی پیامبرگونه با پیامی جهانی. اگرچه شاعر مثل باران، زندگی‌بخش بودن را بیشتر می‌پسندد، اما گاهی باید توفان بود؛ «از من مرنج اما دلم چندیست توفانی ست / من دوست دارم مثل باران محتمل باشم» (همان: ۸۱) «توفان کن ای آسمانی! ما را مکرر صدا کن / ما خفتگان زمین را با لحن تندر صدا کن / ما را که از بیم آتش از نیمه ره بازگشتیم / دیگر تعارف ندارد، مردان ابتر صدا کن» (همان: ۳۱) سرانجام، این بیداری و آگاهی به ایستادگی، تحرک و پویایی می‌انجامد، رفتن و رفتن و خستگی ناپذیر بودن «این چندمین شب است که من پایه پای تو / تا انتهای خستگی ماه می‌روم / چون تکه‌ای جداشده از شب کشان‌کشان / دنبال رد سایه به اکراه می‌روم / شب خسته است و کوچه و... بن بستِ حرف‌ها / بی‌سایه در ادامه خود راه می‌روم» (همان: ۸۶) اینکه ساکی در چه راهی رفته یا می‌رود، چندان پوشیده نیست، آشکار و پنهان، تمامی آنچه او می‌اندیشد در آئینه سروده‌هایش جلوه‌گر است و هدف اساسی این جستار نشان دادن همین اندیشه‌ها و درون‌مایه‌ها است. به هر روی، او در این راه، آنقدر به خود تکیه دارد که اگر هم - به دلیلی - از حرکت بازماند، دست کمک به سوی کسی دراز نکند، «در خویش می‌نشینم و چون سنگ می‌شوم / دست کمک به سوی عصاها نمی‌برم» (همان: ۶۴)

۲-۷- درون‌مایه‌های ادبیات پایداری عرفانی در «آهوان پیر»

عرفان سراسر پایداری است. نبردی بی‌امان در برابر هوای نفس که خود، «جهاد اکبر» است. چنانکه عارفان عقیده دارند: «مخالفت [با] نفس، سر همه عبادت‌هاست» (قشیری، ۱۳۸۸: ۲۲۵) تهذیب نفس و صفای باطن بر اثر همین پایداری و مراقبت پدید می‌آید. آوردگاه پایداری عرفانی، درونی است. در این نبرد، انسان به مبارزه با امیال و خواهش‌های نفس خود برمی‌خیزد. پیکاری همیشگی که به راستی، بسیار سخت و دشوار است.

در آموزه‌های دینی - آیینی، سخن از واجبات، ترک محرمات، تعالیم و دستورهای دین در میان است و هدف نهایی، شناخت خدا و اطاعت از امر او از طریق عبادت و انجام تکالیف شرعی است. عرفان هم این راه را می‌پیماید؛ عمل به واجبات، ترک محرمات و شناخت خدا از طریق تصفیة باطن و تهذیب نفس. در حقیقت عرفان «نگاه هنری و جمال‌شناسانه نسبت به الاهیات و دین است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۵) نگرشی که موجب خلق سروده‌هایی متمایز با سروده‌های دینی - آیینی است؛ به همین خاطر، این بخش را جدا از ادبیات پایداری دینی - آیینی بررسی می‌کنیم. درون‌مایه‌های ادبیات پایداری عرفانی در «آهوان پیر» با موضوعات و مضامینی از این دست، بازتاب داده می‌شود:

۲-۷-۱- عشق عرفانی

شاعر «آهوان پیر» وقتی از دریچه عرفان به مقوله جنگ می‌نگرد، توصیف‌هایش رنگی دیگر به خود می‌گیرند. خشن‌ترین صحنه نبرد (باقی ماندن تنها پیراهن خونین از فردی مبارز) حاصل معاشقه میان زمینیان و آسمانیان تلقی می‌شود: «تنها پیراهنی ارغوانی مانده / از معاشقه آسمان با صدای تو / و حسی که به خانه می‌برم» (ساکی، ۹: ۱۳۸۱) در این نگاه عاشقانه و عارفانه، شهیدان و جانبازان کسانی هستند که در حالتی عروج‌وار به لمس آفتاب رسیده‌اند، «ای مثل صبح آمده از لمس آفتاب / من سردم است پیرهنت را به من بده / اینجا میان موزه شب خاک می‌خورم / یک شب هوای پر زدن را به من بده» (همان: ۳۳)

عشق حقیقی، عشقی آسمانی است. موهبتی الهی که به تعبیر ساکی از اوج فلک آمده و زمینی (آلوده هوس) شده است. «عشق از اوج فلک افتاد بر خاک هوس / کار شاعر می‌کشد کم کم به قعر چاه‌ها» (همان: ۷۴) او عشق را درد اصلی خود می‌داند و اعتراف می‌کند که واقف به معنای حقیقی عشق نیست؛ در حالیکه جلوه عشق در تار و پود هستی نمایان است. «دهن آینه هر چند پُر است از نامش / ذره‌ای طوطی من واقف معنایش نیست» (ساکی، ۷۰: ۱۳۸۱) اما ناامید نمی‌شود و دست از طلب برنمی‌دارد به سودای خیالش بارها از خویش (وادی منیت‌ها، غرور،

طمع و صفات بد آدمی) بیرون می‌رود (کنایه از ترک علایق دنیا)، اما زندگی دنیوی و روزمرگی او را از این راه باز می‌گرداند؛ بازگشتی که جز مرگ و نیستی نیست. «به سودای خیالش بارها از خویشتن رفتم/ و دست مرگ باز آورد تا دنیا عنانم را» (همان: ۵۲) و نیز (همان: ۵۴، ۷۳، ۸۵). خود را شکستن (مبارزه با هوای نفس)، انسان را متواضع می‌سازد. از طرفی دیگر، غزل، معشوق آسمانی و جلوه‌گاه عاشقانه‌های شاعران است و عشق، کیمیایی است که به انسان نیرو، قدرت و چالاکی می‌دهد؛ ترس را می‌گیرد و به انسان شجاعت و جسارت می‌بخشد. ساکی همه این‌ها را در هم می‌آمیزد و خود را در پیشگاه معشوق (غزل) می‌شکند تا از نفس خود بتی چون هُبل (بزرگترین بت در زمان جاهلیت) نساخته باشد. «خود را شکستم پیش چشمان غزل امشب/ از من نمی‌آید که در خود چون هُبل باشم/ (همان: ۸۲) و «غنیمتی ست به شوق غزل پرنده شدن/ در این افق که قفس‌های تازه می‌سازند/ اگر چه تلخ، ولی سنگ‌های پی در پی/ نثار پنجره‌های ظریف آوازند/ پیمبران غزل، کشتگان تکفیرند/ به دست سامریانی که لفظ می‌سازند» (همان: ۶۲)

۲-۷-۲- مراقبت از اندیشه و کردار

ملامت و سرزنش خود و مراقبت از اندیشه و کردار، یکی از اصول عرفان است. از نظر شاعران متعهد و معتقد به ارزش‌های والای انسانی، شعر، هنری است که رسالتی بزرگ و ارزشمند را به عهده دارد؛ چنین رسالتی به شاعر اجازه نمی‌دهد تا شعر را وسیله کسب و کار قرار دهد. در برخی از سروده‌ها این اعتراض به صورت مشهود دیده می‌شود، ساکی در حالی که مراقب خویش و شعر خویش است به کسانی که شعر و ادب را وسیله دست‌یابی به نان و آب و پُست و مقام کرده‌اند اعتراض می‌کند. «جگری آبله‌وار از شرر نان بردم/ نام نان بود گناهی که به دندان بردم... / می‌چکد خون جگر از بن دندان امشب/ که چرا در دهن قافیه‌ها نان بردم (همان: ۷۵) یا «بالا بلند! بگذر از این دست نارسا/ می‌ترسم آنکه نام تو را نردبان کنم/ من

لال لال می‌شوم ای آبروی قرن / می‌ترسم آنکه خون تو را آب و نان کنم» (همان: ۴۹) و «این شعر آخر است دگر لال می‌شوم / دست زبان به پیش هجاها نمی‌برم» (همان: ۶۴)

۲-۷-۳- بهره‌گیری از تعبیرات و اصطلاحات عرفانی

بهره‌گیری از نمادها و رمزگان رایج در ادبیات عرفانی، روشی است که شاعران عرصه پایداری و دفاع مقدس از آن استفاده می‌کنند تا در پیوندی بینامتنی در لفظ و معنا، میان آثار خود و ادبیات گرانسنگ عرفانی پُل بزنند؛ و در این راستا به شبکه وسیعی از تداعی معانی برسند به این دلیل است که ساکی، تعبیرات و اصطلاحات عرفانی را به شکلی نمادگونه در تعدادی از سروده‌هایش، بکار می‌گیرد؛ عباراتی چون: مستی، می‌پرستی، دعا، دشت طلب، کشته جانان، تحیر، و... «حدود غفلت من، مستی است تا مستی / به دین عشق مرا تازبانه کافی نیست» (همان: ۳۷) «این عکس اول است که با هم گرفته‌ایم / من بی‌قرارِ مستی لبخند کیستم؟» (همان: ۵۰) «در شرع چشمان مستش، از زندگانی سرودن / بی‌عشق بازی محال است، بی‌می‌پرستی حرام است» (همان: ۷۲) «بی‌سر و سامانم و چون گرد باد / گم شده در دشت طلب منزلم / کشته جانانم و از لطف عشق / تا به در کعبه پرد بسملم / بست به زنجیر تحیر مرا / تا ز جهان یک دو نفس بگسلم» (همان: ۸۸) «... اما صدای دف / که در قلب من می‌زد / قایق را در آبی سماع خود می‌چرخاند.» (همان: ۱۶)

۲-۸- تحلیل آماری، جدول‌ها و نمودارها

برای به دست آوردن بسامد درون‌مایه‌های ادبیات پایداری در «آهوان پیر» برخی داده‌های آماری کارآمد را از کتاب شمارش کردیم. در «آهوان پیر» همه سروده‌های سنتی، قالب غزل دارند و همه نوسروده‌ها در قالب آزاد ارائه شده‌اند. از آنجا که این پژوهش، پژوهشی محتوا محور است و نگاهی فرا قالبی دارد برای سهولت در انجام کار و راحتی در روند بررسی‌ها، واحد شمارش در سروده‌های سنتی را «بیت» و در نوسروده‌ها «سطر» در نظر می‌گیرد.

۲-۸-۱- جدول شماره (۱): شناسه‌ها و تعداد تکرار داده‌های آماری

۴۲۰	تعداد کل سطرها و بیت‌ها	۵۱	تعداد سروده‌های کتاب «آهوان پیر»
۱۱	تعداد سروده‌های آزاد (بی وزن)	۴۰	تعداد سروده‌های سنتی (موزون)
۲۵۶	تعداد بیت‌های سروده‌های سنتی	۱۶۴	تعداد سطرهای نوسروده‌ها
۳۲	تعداد سطرها و بیت‌ها با درون‌مایه ادبیات پایداری دینی- آیینی در «آهوان پیر»		
۱۴	تعداد سطرها و بیت‌ها با درون‌مایه ادبیات پایداری ملی- میهنی در «آهوان پیر»		
۶۶	تعداد سطرها و بیت‌ها با درون‌مایه ادبیات پایداری انسانی- جهانی در «آهوان پیر»		
۳۰	تعداد سطرها و بیت‌ها با درون‌مایه ادبیات پایداری عرفانی در «آهوان پیر»		
۱۴۲	تعداد کل سطرها و بیت‌ها با درون‌مایه ادبیات پایداری در «آهوان پیر»		

۲-۸-۲- تحلیل شناسه‌ها و داده‌های آماری

با مشخص کردن نسبت هر کدام از داده‌های آماری جدول شماره (۱) از طریق روش

درصدگیری به نتایج آمده در جدول شماره (۲) می‌رسیم:

۲-۸-۳- جدول شماره (۲): درصد به کارگیری درون‌مایه‌ها در «آهوان پیر»

درصد	٪۳۴	سروده‌های با درون‌مایه ادبیات پایداری
درصد	٪۲۲	سروده‌های با درون‌مایه ادبیات پایداری دینی- آیینی
درصد	٪۱۰	سروده‌های با درون‌مایه ادبیات پایداری ملی- میهنی
درصد	٪۴۷	سروده‌های با درون‌مایه ادبیات پایداری انسانی- جهانی
درصد	٪۲۱	سروده‌های با درون‌مایه ادبیات پایداری عرفانی

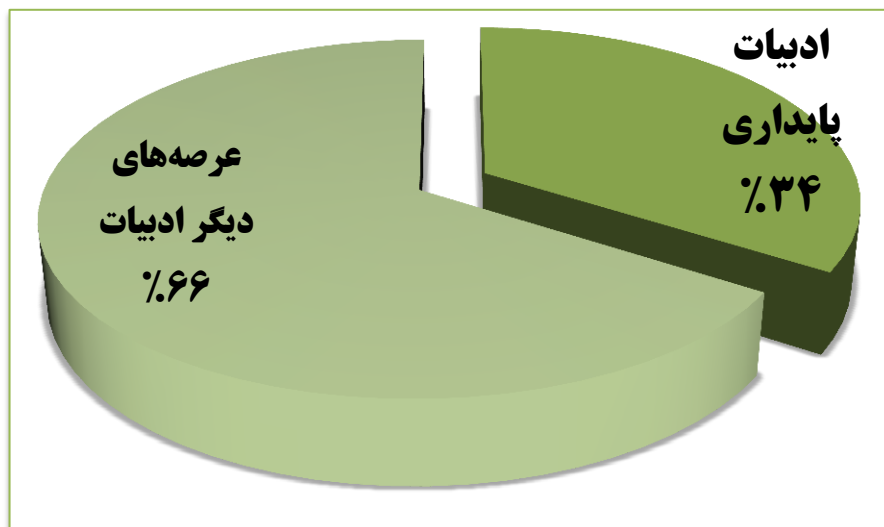
۳- نتیجه‌گیری

برآیند بررسی‌ها نشان می‌دهد که درون‌مایه‌های گوناگون ادب پایداری در دفتر «آهوان پیر» از این قرارند: سه‌گانه انتظار، امید و آرمان‌گرایی، سه‌گانه عاشورا، جهاد و شهادت، حسرت‌جاماندن از کاروان شهیدان، نکوهش فراموشی یاد شهیدان، ترسیم فضا و بیان پیامدهای ناگزیر و ناگوار جنگ، جنگ‌ستیزی، اعتراض، نگرانی و دلواپسی از اوضاع نابسامان جهان، اعتراض به کاستی‌های زندگی مُدرن و فراموشی سنت‌ها و ارزش‌ها، دغدغه بیداری، ایستادگی، تحرک و پویایی، مبارزه با هوای نفس و مراقبت از خویش، عشق عرفانی و... اما درصد به کارگیری درون‌مایه‌ها نشان می‌دهد که ساکی از نظر انواع ادبیات پایداری، نخست شاعری با نگرش انسانی - جهانی و در درجه دوم، شاعری با دیدگاه دینی - آیینی و در مرتبه سوم، شاعری با دل‌مشغولی‌های عرفانی و در جایگاه چهارم، شاعری با علایق ملی - بومی است.

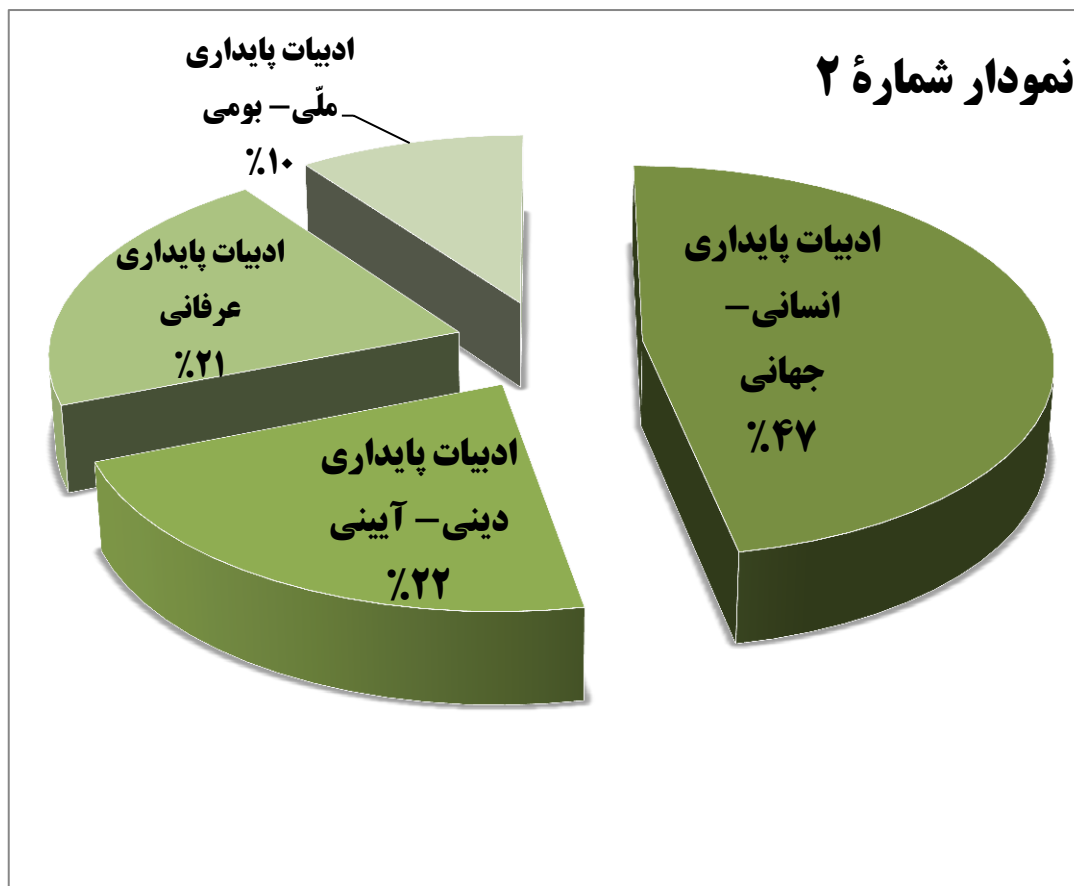
یادداشت

۱- نمودارهای نتایج آماری

نمودار شماره ۱

نمودار شماره ۱: درون‌مایه‌های ادبی «آهوان پیر»

نمودار شماره ۲: انواع ادبیات پایداری در «آهوان پیر»

فهرست منابع

الف. کتاب‌ها

- ۱- اسماعیلی، رضا. (۱۳۹۰). **از پایداری تا پرواز**. چاپ دوم. تهران: روایت فتح.
- ۲- ترابی، ضیاءالدین. (۱۳۸۹). **آشنایی با ادبیات مقاومت جهان**. تهران: انتشارات بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- ۳- حسن‌لی، کاووس. (۱۳۸۳). **گونه‌های نوآوری در شعر معاصر ایران**. تهران: ثالث.
- ۴- روزبه، محمد رضا. (۱۳۸۱). **ادبیات معاصر ایران (شعر)**. تهران: نشر روزگار.
- ۵- ساکی، بهمن. (۱۳۸۱). **آهوان پیر**. تهران: کتاب نیستان.
- ۶- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۰). **نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس**. ج ۱. تهران: انتشارات پالیزان.
- ۷- ----- (۱۳۸۶). **پرسه در سایه خورشید**. چاپ دوم. تهران: لوح زرین.
- ۸- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۰). **ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت**. تهران: سخن.
- ۹- ----- (۱۳۸۴). **دفتر روشنایی**. تهران: سخن.
- ۱۰- فرزاد، عبدالحسین. (۱۳۷۶). **درباره نقد ادبی**. تهران: نشر قطره.
- ۱۱- قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۸۸). **رساله قشیریہ**. ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی. چاپ دهم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۲- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۸۲). **جویبار لحظه‌ها**. چاپ پنجم. تهران: جامی.
- ۱۳- یاری، علی. (۱۳۹۲). **از کتیبه جنوب**. آبادان: پرسش.

ب. مقاله‌ها

- ۱- بصیری، محمدصادق. (۱۳۸۷). «طرح و توضیح چند سوال درباره مبانی ادبیات پایداری». نامه پایداری. دکتر احمد امیری خراسانی. تهران: بنیاد حفظ آثار، صص ۹۷-۸۹.
- ۲- روشنفکر، کبری و اسماعیلی، سجاد و زارعی برمی، مرتضی. (۱۳۸۹). «درون‌مایه‌های مقاومت در شعر «جواد جمیل» با تأکید بر دفتر شعری (اشیاء حذفها الرقابه)». نشریه ادبیات پایداری. دانشگاه شهید باهنر کرمان. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. سال دوم، شماره سوم و چهارم. صص ۲۷۶-۲۵۷.
- ۳- کافی، غلامرضا. (۱۳۹۰). «بررسی عنصر بصیرت و زمان آگاهی در شعر دفاع مقدس». نشریه ادبیات پایداری. دانشگاه شهید باهنر کرمان. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. سال دوم، شماره چهارم. صص ۴۷۷-۴۵۵.